

AZƏRBAYCAN NƏSRİNDE "AILƏ-MƏİŞƏT ROMANI" NIN TƏŞƏKKÜLÜ

Açar sözlər: aila-məişət romanı, inqilabi romanlar, sosialist realizmi ədəbiyyatı, istehsalat romanı, müasirlik, sevgi süjeti, janrın qəlibləri

Key words: novel of everyday life, revolutionary novels, socrealism literature, occupational novel, contemporaneity, romance plot, genre templates

Ключевые слова: семейно-бытовой роман, революционные романы, литература социалистического реализма, производственный роман, современность, любовный сюжет, шаблоны жанра.

Aila-məişət mövzusu Azərbaycan romançılığının ilk inkişafı mərhələsində – 1930-1950-ci illərdə əsas tendensiyani ifadə etmirdi, bir qayda olaraq, inqilabi-ictimai, tarixi romanlardan sonra vacibliy qeyd olunurdu. Buna görə də 1930-cu illərdə sərf aila-məişət romanından danışmaq çətindir. Yazıçılar mövzunu “inqilabi romanları” inçəsində təqdim edir, ədəbi tənqid “sosialist həyat tərzisi”nin, “yeni həyat quruculuğu”nun tərkib hissəsi kimi nəzardən keçiriridirlər. Cəfər Cabbarlinin “Firuzə” hekayəsindən maşhur “Həyatda inqilab, məişətdə inqilab, insan şururunda inqilab” devizi mövzunun araşdırılmasında da əsas kimi götürülürdü.

1940-1950-ci illərdə tədricən aila-məişət mövzusunun nəsrədə çökisi artır, lakin birbaşa yox, “istehsalat mövzusu”nın tərkib hissəsi olaraq. Məmməd Arif “Azərbaycan sovet romanı” məqaləsində (1957) şərti olaraq ayırdığı üç mövzu içərisində “sosialist əməyi və yeni insan” mövzusuna önem verir, aila-məişət motivlərini də bu istiqamətdə romanlarda axtarır: “Son zamanlarda doğru olaraq ədəbiyyatı mövzu etibarla qruplaşdırmaq, “istehsalat”, “kolxoz” və s. adı ilə janrlara bölmək pişlənir. Lakin bu, heç də mövzu məssələsinə etinəzis yanaşmağa bize haqq vermır. Sovet oxucusu mövzuya müxtəlif, həyatımızı, dövrümüzün adamlarını hər cəhətdən dolğun təsvir edən romanlar istəyirlərsə, biz onların istəyinə cavab verməyə çalışmalıyıq. Oxucu fəhlə həyatından az roman yazılıdından şikayat edirəs, biz bu səsi eşitməliyik” [1, s.455].

1950-ci illərin ortalarından icimai-siyasi həyatda ciddi dəyişmələrin baş verması ədəbiyyatda da özünü göstərir, mənəvi mühitin yenilənməsi yazıçıların yaradıcılığında da hiss olunur. “Inqilabi roman”ın mövzu və janr çərçivəsindən çıxıb, həyatın bütün sferalarına baş vurmaq meyilləri yaranır. Bu, özünü romançılıqda da göstərir, digər roman tiplərinin içəna sıxılmış aila-məişət mövzusu sərbəstləşməyə, ayrıca əsərlərdə görünməyə başlayır. Yazıçılar getdikcə daha ürkək inqilabi-tarixi tematikadan, yaxud istehsalat romanlarından ayrılib, insan həyatını bu proseslərdən kənardan, şəxsi həyatının fonunda əks etdirməyə çalışırlar. Stalinizmin rəsmən tənqid etmiş həyata da tənqid etməyə çalışırlar. Müasirlik tematikasının güclənməsi, müasirlik tələbləri yazıçıları ənənəvi mövzularından kənardə qalmış sahələrə diqqəti olmağa soyarbor edir.

S.Rəhimovun “Ağbulaq dağlarında” (1954-1955), M.İbrahimovun “Böyük dayaq” (1957), İ.Sixlinin “Aylanın yollar” (1956), M.Hüseynin “Qara daşlar” (1957), M.Şüleymanovun “Dalgalar qoynunda” (1956), Əbülhəsənin “Tamaşa qarının nəvələri” (1957) əsərlərində kənddə və istehsalatda sovet adamının əmək həyatı ilə yanaşı, mənəvi dünyası, şəxsi aila-məişət problemləri də qabarlıq şəkildə əks olunur. Obrazların istehsalatdan kənar ailə və cəmiyyət münasibətlərinə xüsusi diqqət

yeterilir, hatta bazi asarlarda ikinci motivler daha ön mövqeyə keçir. Müasir tədqiqatlarda həmin proses belə sacıyyələndirilmişdir: "Masalən, onanın mövzuları daxilində: B.Bayramovun "Yarpaqlar" romanında (1957-1960) kaloritli kand carnaatlığı, el-taya münasibətləri, İ.Hüseynovun "Yanar ürək" romanında (1955-58, 1963) fərdin şəxsiyyəti, psixoloji varlığı, İ.Əfəndiyevin "Söyüldü arx" romanında (1958) şəxsiyyətin cəmiyyətdən ayrı intim dünyası və s. paralel xətlər kimi tasvirin bilavasitə predmeti olur, yaxud əmənovi məzmun arxa plana, hatta həsişlərə "sixisdirlərəq", "hayat həqiqi" adına artıq sovet adamının məməni həyati, duyguları, ləməni, fərdi taleyi, ailə hayatında, məsələn, H.Seyidbəylinin "Telefonçu qız" (1956), S.Qədirzadənin "Qış gecəsi" (1953-56), B.Bayramovun "Mən ki, gőzəl deyildim" (1959), İsa Hüseynovun "Doğma və yad adamlar" (1958-60), İlyas Əfəndiyevin "Körpüssalalar" (1960) asırlarında mahz belədir: öndə sevgi, mənəviyyat, əlaqə motivləri ilə üzə çıxan insanın daxili aləmündür; istehsalat, kənd, mühərbi mövzular fakturəni, fonu, hadisələrin zəminindən təsdiqi edir [2, s.221-222].

Tədqiqat göstərir ki, aila-məşət mövzusunun 1950-ci illərin ortalarından aktuallıq kəsb etməsi sovet dövründə xas bütün xalqların ədəbiyyatına xas olmuşdur. Azərbaycan ədəbiyyatına da məhz nüsn dilində "seymeno-bitavoy roman" anlayışının qarşılığı kimi "ailo-məşət romanı" şəklində ker mişdir. Buna qədər realizm ədəbiyyatında "ailo romanları" mövcud olmuşdur. Ədəbiyyatlaşınası-təl qidçi Rüstəm Kamal "Ailəmiz və romanımız" adlı tanqidi məqaləsində qeyd edir ki: "Sovet həkimiyyətinə ailə adamı yox, əmək kollektivinə, kommunizm-sosializim ideallarına inanınan insanlarla rəqəm idir. M. İbrahimovun "Böyük dayaq" romanında Rüstəm kişi ailəsinə deyil, kolxozu və partiya təskilatına güvənirdi" [3, s.239]. Bu fikrin doğru olduğunu təsdiqləməklə yanaşı, onu da qeyd edik ki, "Böyük dayaq" 1950-ci illərin ortalarında yazılmışdır və bu romanda partiyaya inamlı birşa, ham da ailə dəyərlərinə sadıq olmamaga bəslənən dəstərli miqdardır. Yazıçı inqilabi janrı içərisində artır "ailo onqəndə" na da sadəqatı vacibləyi göstərir.

Bununla belə, janın 1930-1950-ci illər ədəbiyyatında formalşması, meydana çıxması tədris çənələndi. Tədqiqat göstərir ki, "aile romanı"nın müyyən motiv və əlamətləri hələ S.Rəhimovun "Şamo" epopeyasında (1940, 1952-1978) müşahidə olunur. Roman-epopeya bütövlükde "inqilablı roman" qəlibində qələmə alındıqdan, tədqiqatçılar bu barədə ya bəhs etmiş, yaxud da dəlaliyin işi söz açmışlar. Romanda Safo ailəsinin, Alo ailəsinin, Hatamxan ailəsinin münasibətlərində patriarxal kəndin yarım asrda uzun bir tarixini görmək olur. "Sultan bayılın bayılıyi, Kərbəlayı Hatamxanın, Molla Qafarların "ağsaqqallığı", Safo va Aloların kasibkarlığı, Goyərçin va Kalbilərin macəraları, Şamonun inqlablılığı" belə kəndə bağlıdır, burada baş tutur. Təsadüfi deyil ki, S.Rəhimovun təsvir etdiyi Azərbaycan kəndi bütövlüyü, tipikliyi ilə adı bir məşəf intirqası (Gülşən-Maro-Goyərçin) ətrafında ehtiva etmədən qədəm oluna bilir" [4, s.54].

"Aile romanı"nın motivleri B.Bayramovun müasir mövzuda, kolxoz quruculuğundan bəhs edən "Yarpaqlar" romanında (1957-1960) da təzahür edir. Ənənəvi istehsalat konflikti – təsiratlıdır. Buna əsasən konservatorlara üz-üzə gəlməsi romanda kökü qadimlərə dəndik iki ailə (tayfa) arasındakı münasibətlərin davamı kimi təqdim olunur. Şirinuşağı hələ kənhalık dasyıcılığını, vəzifələr tutan bu tayfanın nümayəndləri dövlət malını talan edib, dağıtmışdır. Saf mənəvi dəyərlərə söyklənən Gülgazuşağı ailisi hələ Nikolay padşahın hakimiyyəti dövründə mardılıy, sūcacları, el-tayfa da faydalı olmasının təlinir. Yeni tarixi şəraitdə Şirinuşağı tayfasının təqindi, ifşa olunması, xalq malının elə, camaata qaytarılması Gülgazuşağı ailisinin öhdəsinə düşür.

İsa Hüseyinovun "Yanar ırık" romanında raykom katibi Sultan Əmirli və qardaşı oğlu, yeni nəslə təmsil edən partiya təlimatçısı Səməd Əmirli arasında olan münaqış və münasibətlər də müasirlik fonunda davam edən bir ailənin tarixi kimi nəzər çarpar. Təsadüfi deyil ki, İ. Hüseyinov 1980-ci illərdə "Ideal" romanında mövzuya yenidən qayıdır, Əmirli'lər ailəsinin tarixinə gedərk, "saf ağı elminin yaranması" və nəsildən-nəsildən ötürülməsi şəhər bu ailənin tarixinə düşmürəkətində ümümiləşdirir.

S.Qədirzadənin "Qış gecası" asəri (1953-1956) sırf aile-məşəl romanı kimi meydana çıxmışdır. Yazarının niyyəti cəmiyyətdə şəxsi təsir-pərvənəyi, maddiyatın, varlanmanın uyalarını məndən pozulması, pozğunlaşmasını göstərib ifşa etməkdir. Doğrular, bu günün müşəsirliyi növbəti-

nəzərindən romandakı içtimai hədəflər çox da miqyaslı deyil. Əslində, daha yaxşı yaşamaq, rıfah can atmaq insan reallığıdır; camiyyətdə düz yolla bunu alda etməyə imkan olmadıqda ayrı, qadağan olmuş üzvlər işsə düşür. Bələdiçi (romanda "provodnik") işlədiyi Bakı-Moskva qatarında tapılماyan məlləri paytaxtdan götürüb-xird edən Rahman bu yolla özünə həyat şərəti duzaldır. Dilşəx xanıma evlənməsi sayəsində alveri daha da artı, siddətlənir, camiyatın diqqətini cəlb edir. Əlbəttə, alverçiliyin, hanılaşmanın ifşası özlündə felyeton mövzusu ola bilər, lakin yazıçı xırda görünən motivin ətrafinda əsl ailə dramı qura bilir. Əliyərliyin, alverçiliyin, varlımanın törətdiyi manav fəsədları – hanlılığı, ikiüzlülüyü, yalançlığını, meşşanlaşmasını üzə çıxarı, mübarizə olmasa, bu bələ- ların camiyatı tək kimi bürüyəcəyini xəbər verir.

Romanda aila dramının mərkəzində gənc nəslin nümayəndəsi Adil durur. O, altıncı sinifda oxuyarkən anası Norgiz qəfil vəfat edir. Bir müddət sonra atası Rohman su koşunda işləyən Dilaf-ruz xanımla ailə kurur, bir müddət xoş dolansalar da, ailədə ikinci övlad — Məmməd doğulandan sonra Dilaf-ruz xanımın dördüncü oğlu döñür. Ozuna qarşı öğey münasibələri, anasının xatirəsinin incildilməsi, şəklinin divardan gopardılması ilə, müşahidə etdiyi alverçilik mühiti, müştərilərin get-göli ilə başıra bilməyən məktəbi Adil gecün oxumaya sərf edir, universitetin hüquq fakultetində oxur, lakin ailədəki gərginlikdən döñəməyi təhsilini Moskvada davam etdirir. Diplom işni alverçiliklə mübarizə mövzusunda yazar və mübarizəyə öz ailəsindən başlayır. Atasının getdikcə uğradığı tufeyli həyat tarzına atıcyırsada, içtimai əxlaqın namına onu ifşa etməkdən çəkinmər. "Mən özüm aldamsada, partiyani, dövləti aldadə bilmərəm... Mən avvalca ailəmin hansı peşənin sahibi olduğunu öyrənilməyim — deyə rahatlı bilmediğən cəca-gündüz düşündürdü... On beş ildir ki, məktəbdə müallimlər universitetdə professorlar qayğımı çəkir, mənə elm öyrədirlər. Yataqxanadə mənə işqli otlaqlarda yumasqə, təmiz çarşayırlarda yer verirlər. Bütün burlar voton qayğısı deyilmə? Yox, mən doğma atam da olsa, güzəştə getməyəcəyəm. Bu yolda oldu var, döndü yoxdur! Yaxşı, bəs onda mən nə etməliyəm?" [5, s. 238]

Adilin mövqeyi nə qədər ritorik səslənsə də, sovet cəmiyyətinin reallığıdır. S. Qadırzadə romani *tsadıvət "qış gecəsi"* adlanırdıymış, bu, həm də bir metaforanın ifadəsidir. Sovet cəmiyyəti "qış pecəsi"ndən qurtuluşu Adil kim? gəncərlərin inanımı qazanmaqdə görür.

Aila-məşəş romanlarında zəruri motivlərdən biri də sevgi xəttidir. Ailanın təməlində saf sevgi dayanmalıdır, aks haldə alınlı möhkəm ol bilməz, üstlik cəmiyyətə də mənfi təsirləri daya bilər. "Qış gecəsi"ndə Adilin saf sevgisi sininqəldən keçir. Çok sevdiyi, ilk görüşündə aşiq olduğunu bildirdi. Ceyranın məhabəbbini qılbində daşıyır; bir təsadüf gəncərləri yaradır, gəncərlər bir-birindən xəbərsiz təhlükəsizləşdirir. Lakin hər ikisinin sevgisi cəmiyyətdə sinəqdan çıxır və hər ikisənə xəsbəxt ailələr qurmaq nəsib olur. Laləcəkən şit zarafatlılığından Adilə sevgisi, onunla evlənəcəyinə əminliliyi romanda karikatur sahiviyasında ifşa olunur. Övünzdən Adil əşəqlindən onu sevən, daim qayıqına qalan, içtimai məburanızda onuna bir olan, Diləfruz xəlqının qəbulundan sonra əsas rol oynayan bibisi qızı Mənsurə ilə ailə kurur. Yaziçı romanı xəsbəxt qızın sonluqla bitirir: "Adil bir şəy düşündürdü: "Görəsan, sabah Ceyranı da çağırırmı?" O, buna qədər qızın başından başa gəlmişdi. Adil bütün olub-keçənləri ona danışmışdı. Mən Ceyranın gözlərini başlıdıqmı bəhekəyatımı Adilin sözlərini bitirmək istəyirəm: "Görəsan, çağırısam, galəmən Ceyran?" [5, s.255]

Amma tədqiqat belə bir maraqlı cəhəti də üzə çıxarmışdır. 1950-ci illərdən artı mənzərlərdə
lərində yüksərsə sevgilər də aktuallaşmağa başlayır. Yazuçılar cəmiyyətə xoşbəxt ailənin deyil, bə

tutmamış xoşbəxtliyin bucağından baxmağa, iibrət dərsi almağa çağırınlar. H. Seyidbəylinin "Telefonçu qız" romanında (1956) gənc qız Mehribanın ilk sevgisini uğursuz olur, sex rəisi Rəsul Calalov gənc qızı ümidindlərin sevgi macerasına son qoyur. Dərin depressiyadan qahramanın yalnız kollektiv dəstəyi, aməyə bağılıqliq çıxarı, Mehriban daha güclü və müdafi olur: "Bəlkə buradan çıxib getsin, başqa bir zavodda işləsin! Yox, bu mümkün deyil. O, bu zavodda ilk dəfə özünü as! insan kimi hiss etmiş, adamlara xeyir vərə bildiyini görüb dark etmişdi. O, bu zavodda böyük çatılınlıklärə üzü üzü gölmüş, çəkdiyi zəhmətin ovazında isə mükafatlanmışdı... Doğrudur, o, Zakiri gördükdə hər zaman ürəkənmişdi. Lakin... Məgər ən güclü insanlar belə, ürəkənmişdi duymurlarım..." [6, s. 148].

İsa Hüseyinovun "Yanar ırık" romanında (1957-1963) Samad Əmirlinin sevgisi daha səhhaqıqlarla toqquşur. Təhsildən qayıdan Samad xəyanətlə qarşılaşır. Xəyanət edən həq də sevgilisini Gülgəz deyildir, ata-anası zoran onu raykom katibinə getməyə məcbur edilər. Əhəmənlik xəyanət buradadır başlanıf, raykom katibi Samadın doğma emisi Sultan Əmirlidir. Beləliklə, romanda şəxsi motivlər bir deyil, bir neçə qatda içtimai aqllaşla toqquşur. Sultan Əmirli sanki patriarxal normaları davam etdirir, lakin qardaşı oğlunun sevgilisini göz qoymaqla o bu normaları sarsıdır. O, eyni zamanda başçılığı olduğu kommunist partiyasının aqlaq qaydalını da pozur; sanki evli olmadığından bə aılə idzivadi qınaq obekti olmamalıdır, lakin xüsusi qızın atası Əlləzəoglunun canşanlığı ilə özündən çox gənc qızla evlənməsi qəbahət sayılır. Eyni zamanda gənc partiya işçisi Samad Əmirlinin da daxili dünyası sarsılır, o emisi ilə içtimai müstəvədə, yenilikçilik uğrunda savaşa girmişkən, şəxsi məsələlərin araya girması münasibətləri qalıqlaşdırır. Beləliklə, uğursuz sevgi gənc qəhrəmanın ümühədən başı yuxarı böyük monavi dərs olur: "O, palidi tapdı. Amma dirisini yox, ölüsünü tapdı: kimse ağacı dibindən baltalayıb yıxmış, budaqları doğrayıb aparmışdı. Samad alını ağacın gövdəsindən gəzdirdi, bir zaman bacqala qazıldığı "S.G" hərflərinə axtardı. Öli çökək, soyus bir yerə düşdü: onun ardışığı yeri balta ilə çapır atmışdır. Elə bil ki onların son xatirələri da yer üzündən silmək üçün belə etmişdi. Səmədin ürinyini sənəsiz kədər və ümidsizlik doldurdu" [7, s.22].

Bələliklə, 1950-ci illərdə aila-məsiş romanlarının Azərbaycan nəşrinin istar ideya-mövzü, istar janr və poetika xüsusiyyətləri baxımından davlılılığını, yeniləşdiriyini görür. Məhz aila-məsiş romanları ilk olaraq 1930-1950-ci illərin "inqilabi romanları"nın qəlibini dağında bilir, həyatın mütəqəkkimlikdə inqilabi dəyişmədə təsviri onun ziddiyyətlərinə varmaq, camiyyəti daha dərindən dərk etmək və şəxsi insan xoşbəxtliyinə yönəltmək kimi keyfiyyət dəyişmələri ilə əvəzlənir. Buna görə də, 1960-1980-ci illərin yeni nəşrinin formallaşmasında 1950-ci illərin aila-məsiş romanlarının böyük rolu vardır. Yeni nəşrə takan verməkla, aila-məsiş romanları həmin dövrədə mövqeyini qoruyub-saxlamış, mövzü baxımından - sevgi romanları, mənəvi-əxlaqi problemlər nəşri, fəlsəfi-psixoloji romanlar skənləndə də saxlanılmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Məmməd Arif, Azərbaycan sovet romanı. Məmməd Arif. Seçilmiş əsərləri. Üç cilddə, birinci cild. Bakı, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 1967.
 2. Əlişanlıgoğlu Təhrən. XX əsr Azərbaycanın nəşriyəti. Bakı, "Elm", 2006.
 3. Kamal Rüstəm. Güzgü gini. Bakı, "Çəşəoglù", 2017.
 4. Əlişanlıgoğlu Təhrən. Tarixin həqiqi, ədəbiyyatın sahidiyi (Süleyman Rəhimovun "Şamo" romanı əsərində). Əlişanlıgoğlu T. Milli nəşriyyat Azərbaycan obrazı. Bakı, "Elm və təhsil", 2017.
 5. Qızılızadə Salam. Qış gecəsi. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1956.
 6. Seyidbəyli Həsən. Telefonquz qız. Bakı, Azərbaycan Uşaq və Gəncəl Nəşriyyatı, 1960.
 7. Hüseynov İsa. Doğma və yad adamları. Bakı, "Yazıcı", 1979.

THE FORMATION OF THE "NOVEL OF FAMILY-LIFE" IN AZERBAIJANI PROSE

Summary

The article deals with the "novel of family-life" as a separate type of novel in Azerbaijani literature. In the development period of Azerbaijani novel in 1930 and 1950s the theme of family-life had not formed the main trends, had been represented in the content of the "revolutionary" and the historical novels. In 1940 and 1950s the theme had been chosen in the "production novel", but in 1950s it overstepped the barrier of "revolutionary novel" and formed as a separate type of novel. In the article it is investigated the gradually forming of family-life novel with the concrete patterns, and analyzed some examples of genre in 1950s.

РАЗВИТИЕ СЕМЕЙНО-БЫТОВОГО РОМАНА В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ПРОЗЕ

Perrone

В статье говорится о формировании и развитии семейно-бытового романа как отдельного типа в азербайджанской литературе. Подчеркивается тот факт, что семейно-бытовая тема не являлась ведущей тенденцией в период первичного развития азербайджанского романа (1930–1950-е гг.), а всего лишь представлялась в составе «революционных» и «производственных» романов. В 1940–1950 гг. эта тема стала выделяться в «производственных романах», а в 1950–55 г. вышла за рамки «революционного романа». Появился отдельный новый тип романа. В статье прослеживается постепенное формирование семейно-бытового романа на основе конкретных примеров. Основательно анализируются многие образы жанра, появившиеся в 1950-е гг.